

THE LEXICALIZATION METHOD OF WORD FORMATION IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

SHAMAMBETOVA T.

Teacher of Karakalpak language and literature, General Secondary
School No. 52, under the Ministry of preschool and school
education, Nukus.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17098879>

ARTICLE INFO

Received: 05st September 2025

Accepted: 10th September 2025

Online: 11th September 2025

KEYWORDS

Word, lexicalization, word
combination, term, free word
combination, phraseological
units, proper nouns, toponyms.

ABSTRACT

Some words in a language, when used together within a word combination without change, begin to acquire a specific meaning or concept. Over time, such a combination of words—or a meaningful word with an auxiliary word, or even a phraseological expression—may develop into a single, unified word. The emergence of new words in this way is referred to as the lexico-syntactic method of word formation.

QARAQALPAQ TILINDE SÓZLERDİŇ JASALÍWÍNÍN LEKSİKALİZACIYA USÍLÍ

SHAMAMBETOVA T.

Nókis qalası MShhMBBne qarashlı 52-sanlı ulıwma bilim beriw mektebi qaraqalpaq tili
hám ádebiyatı pání oqıtıwshısı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17098879>

ARTICLE INFO

Received: 05st September 2025

Accepted: 10th September 2025

Online: 11th September 2025

KEYWORDS

sóz, leksikalizaciya, sóz dizbegi,
atama, erkin sóz dizbegi, turaqlı
sóz dizbegi, menshikli adam
atları, jer-suw atamaları.

ABSTRACT

Tildegi ayırım sózler bir sóz dizbegi sostavında ózgerissiz birge qollanılıp, belgili bir mánige, bir túsiniğe iye bola baslaydı. Waqıtlar ótiwi menen bunday sóz dizbegi yamasa mánili sóz benen kómekshi sóz, yamasa frazeologiyalıq sóz dizbegi pútin bir sóz bolıp qáliplededi. Jańa sózlerdiń usılayınsha payda bolıwı sóz jasawdıń leksika-sintaksislik usılı dep ataladı.

Sózler qanday da bir sóz jasaw usılı arqalı, olardıń nızamlılıqlarına sáykes jasaladı. Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw usıllarınıń biri leksika-sintaksislik usılında da sózler jasalğan, onı ilimde leksikalizaciya usılı dep te ataydı.

Leksikalizaciya ózbek tilinde de sóz jasaw usıllarınıń biri sıpatında berilgen. Bul usıldı sóz birikpeleriniń jańa mání bildiriwi, yaǵnıy leksemaǵa aylanıwı dep qaraydı.

Tildegi ayırım sózler bir sóz dizbegi sostavında ózgerissiz birge qollanılıp, belgili bir mánige, bir túsiniğe iye bola baslaydı. Waqıtlar ótiwi menen bunday sóz dizbegi yamasa mánili sóz benen kómekshi sóz, yamasa frazeologiyalıq sóz dizbegi pútin bir sóz bolıp

qáliplesedi. Jańa sózlerdiń usılayınsha payda bolıwı sóz jasawdıń leksika-sintaksislik usılı dep ataladı.

Bul usıl menen jasalǵan sózdiń sostavındaǵı sózler óziniń dáslepki mánilerin joytıp, fonetikalıq hám grammatikalıq ózgerislerge ushırap (hátteki geyde sóz formasınan da ayırılıp) qollanıladı. Mısallar: raxmet (ráhim et), átsók (at joq), óytkeni (olay etkeni) hám t.b.

Bul usıldıń leksika-sintaksislik dep atalıwınıń eki tárepi bar:

1. Eki hám onnan da kóp sózler birigip, olardıń mánileri ózgerip, ulıwma jańa mánige kóshedi. Bul leksikalıq tárepi;
2. Usınday tiptegi qospa sózler eki hám onnan da artıq bolǵan sózlerdiń bir-biri menen dizbeklesip qollanıwı nátiyjesinde payda boladı. Bul sintaksislik tárepi.¹

Leksika-sintaksislik usılda sóz jasaw formantı xızmetin sóz dizbegi atqaradı. Ayırım sóz dizbekleri belgili bir mánige iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Mısalı: oramasam ólgeymen, takside tanıstım, samolëtta salbıraǵan, Jimidiń kóz jası (materiallardıń atları), Qızketken (jer ataması), Satıbaldı, Ulbosın (adam atları) t.b. Mısallardan kórinip turǵanıday, bul usıl menen mánili sóz dizbegi menen kómekshi sóz, frazeologiyalıq sóz dizbegi jańa mánidegi dórendi sózlerdi payda etedi.²

Kórinip turǵanıday, sóz jasaw formantı xızmetin sóz dizbegi atqarǵan. Ayırım sóz dizbekler belgili bir mánige iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Bul usıl menen jasalǵan mánili sóz dizbegi xám kómekshi sóz, frazeologiyalıq sóz dizbegi jańa mánidegi sózlerdi payda etedi, olar az sanda búgingi kúнге shekem saqlanǵan.

Izertlewler nátiyjesinde qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın sózlerdiń ishinde leksikalizaciya usılında jasalǵan sózlerdiń kóp ekenligin anıqlawǵa eristik:

Máselen, *túyebastı* – eki mánide qollanıwshı sóz: 1. oynınıń atı; 2. adamlardıń kóp jıynalǵan jeri, top, jıyn. [QQTTS, IV: 302]; *kóshpek* – qoyanıń, qoydıń yamasa eshkiniń qumalaqları menen jerdi shuqanaq etip qazıp oynaytuǵın balalardıń oyını [QQTTS, II: 39]. Bul sıyaqlı basqa da oyun atamaları – shúy taslamaq, aykórmek [QQTTS, IV:30], saqóltirmek [QQTTS, IV:255], dástek qoymaq [QQTTS, IV:101], taqımburaw [QQTTS, IV:279], qasharman [QQTTS, IV: 99], qoltırnamaq [QQTTS, IV:192], tayaq qoymaq [QQTTS, IV:257], qoljazbaq [QQTTS, IV:193] usı usıl menen jasalǵan.

Tilde ayırım sóz dizbekleri geyde bir sóz sıpatında belgili bir mánige (predmetlik) iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Bunday dizbeklesken mánili sóz benen kómekshi sóz, erkin sóz dizbegi, frazeologiyalıq sóz dizbegi, hátteki ayırım gápler de bolıwı múmkin.

Qaraqalpaq hayal-qızları bes barmaǵın oynatqan, sheber bolǵan, sonlıqtan qızların olar jaslayınan gilem toqıwǵa, naǵıs kestelewge, qur toqıw, dásker tigiw, kóylek kestelewge tárbiyalanǵan. Naǵıs kestelewde ónimli qollanılatuǵın ayırım naǵıs atamaları da leksikalizaciya arqalı jasalǵan: *iyttaban, ilmenaǵıs* [QQTTS, IV:139-141].

¹ Ҳоҗиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, 1963, 2-бет.

² Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, «Bilim» baspası, 2010.

Leksika-sintaksislik usul menen jasalgan sózlerdi qaraqalpaq tiliniń toponimika, onomastika tarawlarında da ushiratıwǵa boladı. Máselen, kanal atamalarında – Abatjarmıs [QQTTS, II: 20], Qattıaǵar [QQTTS, II:101], Qızketken [QQTTS, II: 150], Qıyatjarǵan [QQTTS, II: 154]; jer-suw atamalarında – Atatqan, Atketken, Atshabar, Balaketken, Barsakelmes, Gelleasqan, Eshekketken, Eshkiqırılǵan, Iyshanıqqın, Bekkeldi, Qazanketken, Qoyqırılǵanqala, Mańıtjarǵan, Taylaqjegen, Tengeshashqan, Túrkmencırılǵan [QQTTS, II: 350-354], adam atlarında – Aybergen, Aybosın, Ayjarıq, Aytuwǵan, Aytolǵan, Orınbasqan, Ólmesek, Ulbolǵan, Ultuwǵan, Allabergen, Amankeldi, Ayapbergen, Baybosın, Dauletkeldi, Baqbergen, Barbosın, Bekbosın, Bekturǵan, Bektursın, Kópjursın, Kópjasar, Qosjeter, Mıńjasar, Satıbaldı sıyaqlı sózler qollanıladı.

Qaraqalpaq tiliniń derlik barlıq tarawında bul usul menen jasalgan sózler ónimli qollanılıp júr: qoljaydı qawın páleginiń jerge tóselip ósiwine baylanıslı aytıladı [QQTTS, IV: 191], tarpabasar – tıshqanlardı jıldırımday etip uslay alatuǵın pıshıqqa qoyılǵan at [QQTTS, IV: 82], gúdíbuzar – basqalarǵa turpayı qatnas jasawshı adam, tentek, esersoq [QQTTS, II: 31], erjetken – eseygen, jetilisken, boyjetken [QQTTS, II: 123]. Til jámiyetlik qubılıs, sonlıqtan jámiyettiń rawajlanıwı menen birge til de rawajlanadı. Leksikalizaciya usılı arqalı jańa mánili sózler jasala beredi, olardı úyrenip, izertlep barıw talap etiledi.

Tildegı ayırım sózler dáslep sóz dizbeklerdiń quramında kelip, heshqanday ózgerissiz belgili bir máni ańlatadı, yaǵnıy bir túsinikti bildiredi, tildiń rawajlanıwı menen bul sózler ózi menen birge qollanılgan sózler menen pútin bir sóz bolıp qalıplesip, bir uǵımdı ańlatadı: táńir bergen – Táńirbergen (adam atı), ul bolsın – Ulbosın (adam atı), qutlı ayaq – Qutlıayaq (iyttiń atı), jin urǵan – jinurǵan (kelbetlik sóz), qız ketken – Qızketken (gidronim), oramasam ólgeymen – ólgeymen (oramal túri) hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde qanday da bir sóz dizbeginiń bir sóz mánisine ótiwi leksika-sintaksislik usul yaki leksikalizaciya dep úyreniledi³ hám ol jańa atamalardıń payda bolıwında júdá ónimli usul esaplanadı. Bul usul menen jasalgan sózdiń sostavındaǵı sózler óziniń dáslepki mánilerin joytıp, fonetikalıq hám grammatikalıq ózgerislerge ushırap (hátteki geyde sóz formasınan da ayırılıp) qollanıladı: ráhim et – raxmet, at joq – átshók, olay etkeni – óytkeni.⁴

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul usul júdá ónimli usul bolıp, ol arqalı jasalgan jańa mánili sózler sózlik quramdı bayıtıwda úlken áhmiyetke iye, lekin bul usul menen jańa mánidegi sózlerdiń jasalıwı ele izertlew obyektı bolmaǵan másele.

Biz leksikalizaciya usılı menen jasalgan sózlerdi keńirek úyrenip, ol kóplegen atamalardıń jasalıwına tiykar bolıwın anıqladıq. Bul usul arqalı hár qıylı atamalar jasaladı.

Menshikli adam atları

Adam atları: Baybolsın, Ultuwǵan, Tursın, Turǵan, Toqta, Toqtar, Qalsın, Kópjasar, Kópjursın, Esenkeldi, Satıpaldı, Saqlapbergen, Jarılqapbergen, Ólmes, Ólmesek hám t.b.

³ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы (Сөз жасалыўы хәм морфология). Нөкис, 1994, 28-бет.

⁴ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, 1979, 8-бет.

Misali:

1. Maman menen *Esengeldi* sarıǵa qosıla jas úlkenlerdiń bári derlik qus tumsıqqa jekirinip “biywaj-biywaj” desti (T.Qayıpbergenov “Baxıtsızlar”, 24-bet).
2. *Ólmesektiń* ómir mol eken,
Zeynin tanıp, bilip keldim (A.Dabilov “Kórip keldim”)
3. Bayqaǵanı, ele isinip, ózine kele almaǵan *Orınbasar aǵa* qara jerdi tepsinip, zerdege tolı kewlindegilerin bosattı (Ó.Ótewliev “Jaqsı adamnıń qádiri”, 4-bet).
4. Maman menen *Aytuwǵan* awıl biylerin – kishi ásker basıldardı baslap qorǵan-qayshıǵa kóterildi (T.Qayıpbergenov “Baxıtsızlar” 297-bet).

Keltirilgen misallardaǵı *Esengeldi* (Aman-esen keldi), *Ólmesek* (Ólmey tursaq), *Orınbasar* (ornın basadı) hám *Aytuwǵan* (Ay tuwǵanda tuwılǵan) sózleri adam atların bildiredi. Olar leksikalasıp jasalǵan.

Berilgen misallardan kórinip turǵanıday, qaraqalpaq tilinde tuwılǵan balalarǵa Baybolsın – tuwılǵan bala bay, dáwletli bolsın, Kópjasar, Kópjúrsin – ómiri uzaq bolıp, kóp jasasın dep qoyılsa, Satıpaldı, Saqlapbergen, Jarılqapbergen, Ólmes, Ólmesek atları shámshil boladı dep ırımlap qoyıladı, Esenkeldi uzaq sapardan saw-salamat keldi yaki kelsin mánisinde, Tursın, Turǵan, Toqta, Toqtar, Qalsın degen atlar náresteleri shetney bergende, tuwılǵan perzenttiń ómirin tilep qoyılsa, Ultuwǵan, Ulbosın shańaraqta qız tuwılsın degen niyet penen qoyıladı.

2.2. Jer-suw atamaları

Leksikalizaciya usılı arqalı basqa máni ańlatıp, qaraqalpaq tilinde atama bolıp qollanılıp júrgen sózler júdá kóp. Olardıń arasında jer-suw atamaların bildiretuǵın kópshilik sózler házirgi waqıtqa shekem ónimli qollanılıp kiyatır: Qızketken, Qıyatjarǵan, Ernazarjarma, Qattaǵar hám t.b.

1. Mashınanı ısqırtıp aydap, *Qızketkenniń* kópiriniń ústinde toqtattı (A.Abdiev “Jin-jıırıqlar uyası”, 80-bet).

2. *Qattaǵardan Qızketkenniń* saǵası,

Qutlı qonıs bolǵan Ámiw jaǵası,

“Aǵam barda arqam tamda” degendey,

Ullı Tashkent onıń ǵamxor aǵası (I.Yusupov “Begligińdi buzba sen”, 29-bet)

Keltirilgen misallardaǵı *Qızketken*, *Qattaǵar* sózleri haqqında júdá kóp ańızlar bar. Bul sózlerdiń kelip shıǵısın úyrengen Q.Ábdimuratov, Ámiwdáryanıń eski salaları Okuz ketken, Qarqırawıq atamalarındaǵı Okuzketkendi “ógiz suwǵa ketken” dep oylawı tiykersız dep tawıp, Ya.G.Gulyamovtıń miynetin úyrenip qaraǵanda onıń Okuzketkendi “Ukuz keken” dep ataǵanı, “ukuz” degen túbirdiń “uz”, “us” formaları tyurk sistemasındaǵı tillerde suw, dárya degen mánilerdi ańlatatuǵının ayta kele, Ukuz ketken, Qarqırawıq, Qızketken, Quwanışjarma hár túrli dáwirlerde túrlishe atalıp kelgenin hám olar Ámiwdáryanıń bir ańǵarınıń atamaları ekenligin shamalap aytadı.⁵

Leksikalizaciya usılı arqalı tómendegishe atamalar jasalǵan:

1. Jer atamaları: Balaketken, Eshkiqırılǵan, Barsakelmes, Taylaqjegen, Xojaqoyǵan, Qazanketken, Eshekketken, Eshkiqırılǵan, Dúldúl atlaǵan.

⁵ Эбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? Нөкис, 1965, 13-бет

2. Tariyxıy esteliktiń atamaları: Topatqan.
3. Tariyxıy qalalardıń atları: Qoyqırılğan, Túrkmencırılğan.
4. Qum atamaları: Teńgeshashqan,
Mısalı: “Esbergen” shıǵanaqtan aynalğan jerde izdegi barjı aǵıs penen keselep dáryanıń jaǵasına soqtı (K.Sultanov “Aqdárya”, 14-bet).

Mısalda berilgen Esbergen shıǵanaq degen atama da orın atamasın ańlatadı.

2.3. Haywanat hám qus atamaları

Qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın haywan hám qus atamalarında dáslep sóz tilde dizbekleri sıpatında qollanılıp, waqıttıń ótiwi menen olar atamalarǵa aylanıp ketken. Máselen, *Bóribasar* haywan atamasın bildirse, *átshók*, *baltajutar* qus atamasın ańlatadı. Mısalı:

Átshók qansha ret shaqırsa, esitken adamnıń jáne sonsha jil jasaytuǵınan dárek beredimish (A.Abdiev «Qaraqalpaq ırımları», 25-bet)

Keltirilgen gáptegi «átshók» sózi «at joq» sózleriniń dizbeginen payda bolıp, ol haqqında arnawlı ańız bar. Sózdiń qurılısın úyrenip qaraǵanımda juwan dawıslılar menen kelgen eki sóz birikkende jıńışke dawıslılarǵa aylanıp, quramında fonetikalıq hám morfonologiyalıq ózgerisler júz bergen. Máselen, at sóz át, joq sóziniń basındaǵı j sesi sh sesine aylanıp ketkenligi hám o sesiniń jıńışke ó sesine aylanǵanın kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, leksikalizaciya usılı qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwında óz ornına iye sóz jasaw usılı bolıp esaplanadı.

References:

1. Hojiyev A. O‘zbek tilida so‘z yasalish tizimi. Тошкент, 200
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 4-11- betler
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги сөз жасаў усыллары. – «ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы», 1976, №1, 68-73-betler;
4. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? Нөкис, 1965, 13-бет
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 4-том, Нөкис, 1992, 550-бет.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. Нөкис, 1988, 238-бет.